

קאנט וקללת האפריורי

הפילוסופיה של עמנואל קאנט עיצבה את תמונת העולם המודרנית, ולמרות שבפני עצמה נכשלה כישלון חרוץ, היא יצקה את יסודות החשיבה הגזענית הנאצית בכך שהנהיגה את רעיון בניית העולם על-ידי המושגים והשפה, רעיון אשר מטעמים נסתרים הפך 150 שנה אחריו לשיא התגלית והעומק של הלהג הפוסט-מודרני. על מייצגה של הנאורות שהפך למחריבה

מאת: זאב בכלר

היה תחילתה של שקיעת האדם המודרני לתוך בדידות רוחנית נטולת תקווה והחזרתו אל כלא המערה וצלליה המרצדים, כפי שצייר אפלטון במשלו הנצחי. ברגמן היה אז בן 72, הוא קיבל חינוך אקדמי כקאנטיאן, ומאחריו עמדו אז כ-50 שנות מחקר בפילוסופיה של קאנט וממשיכיה המודרנים. מתוך פרספקטיבה רחבה זו היה המאמר מסקנת חייו בדבר כישלונה המובהק היטב של הפילוסופיה של קאנט, הפילוסופיה שביססה ובנתה את תמונת העולם המודרנית, ושלטה בה שלטון מלא מאז. דבריו של ברגמן מיצו גם את הקיום המיוסר שבו חיה המסורת

ב1954, במלאת 150 שנה למותו של קאנט, פרסם ש.ה. ברגמן (יחד עם תלמידו נתן רוטנשטרייך) את תרגומו לביקורת התבונה הטהורה (להלן בת"ט), הראשון בסדרת תרגומי שלוש ה"ביקורות" של קאנט, (שיתרן, ביקורת התבונה המעשית, בת"מ, וביקורת כח השיפוט, בכ"ש, פורסמו במהלך שלושים השנים הבאות). להשקת אבן דרך זו בחיים האינטלקטואלים של המדינה הצעירה, פרסם ברגמן הרצאה בשם "בדידותו של הסובייקט בביקורת התבונה הטהורה". במאמר זה טען ברגמן שמפעלו הפילוסופי של קאנט

הקאנטיאנית מן הרגע שספריו של קאנט פורסמו ועד היום. מסורת זו היתה מודעת לאבסורד העמוק והברור של רעיונה המרכזי, הבינה היטב את מסקנותיה הקטלניות, מרדה בהן ללא הפסקה, אך נשארה כבולה אליהן ללא תקווה. לא שתי מלחמות העולם, לא השואה ולא יתר השמדות העמים שהפכו לתופעה חוזרת במאה ה-20, ואף לא עידן הטרור החדש, לא שינו מאומה בלפיתה הסופנית של פילוסופיה זו על תרבות המערב. היא ראתה ביאוש גמור את הזוועה המגולמת בה מתגשמת והולכת, כמו בחלום אימים, שלב אחר שלב עד לאפילה הסופית. וגם אז

לא הצליחה להשתחרר אלא יצאה והמציאה נוסחים חדשים, ניאו- ופוסט- ורטרו- קאנטיאניים, הממשיכים להלך קסמים וכישופים על תרבות החשיבה האומללה שלנו. ככל שהדבר לא יאומן, תרבותנו היא קאנטיאנית אפריורית, כלומר, בין שנחפוץ ובין שלא. בשלב הראשון של מפעלו הפילוסופי, שבו התחיל ב-1782 כשפרסם את ביקורת התבונה הטהורה, הרס קאנט את מושג האמת האובייקטיבית, הן במדע והן במוסר, ואילו בשלב השני, והמכריע הרבה יותר, הוא בנה את הצידוקים החדשים, המדויקים והמפורטים ביותר עד היום, לכל הדעות הקדומות

קאנט וקללת האפריורי

בלתי נמנע למסקנה שחשיכה סובייקטיבית זו הינה ממהותה וגדולתה של התבונה. זאת מכיוון שהוא התכוון להציג את יסודות תרבותינו כהכרח אפריורי, כלומר, בלתי תלוי בניסיון וקודם לכל ניסיון. כי מכיון שמעמד זה מאפיין גם את האמונות התפלות, פירושו הוא שיש בנו מושגים ודעות שהם חלק הכרחי לטבע האדם, ולכן האפריורי הוא אוסף מעין-גנטי של מושגים ודעות ואמונות תפלות של המין האנושי, ומשום שהכרח בכך, טוב שכן.

הביקורת כצידוק וסוף ההיסטוריה

ה"ביקורת" הנזכרת בכותרות שלושת הספרים המרכזיים של קאנט, משמעותה מיוחדת במינה, כמשמעות מרבית המושגים בשפה הפרטית שקאנט הנהיג, ובכך היא מסמלת את ראשיתה של מסורת חדשה בפילוסופיה, מסורת של יצירת רעיונות דרך מניפולציות לשוניות. כי ה"ביקורת" כלל אינה ביקורת אלא ההפך, היא צידוקם השיטתי והמדוקדק של העקרונות הבסיסיים ושל בניין העל הבנוי עליהם.

זו פותחת בחשיפת ההנחות אשר בלעדיהן אין קיום לשלושת עמודי התווך של התרבות - האמת, היופי והטוב. גילוי האמת על העולם הוא עניינו המסורתי של המדע, הערכת היופי היא מה שמקיים ומאפשר את האמנות, ואילו הבנת הטוב היא מה שמאפשר את המוסר ועמו את החברה. ולכן עוסקות שלוש ה"ביקורות" בחשיפת המושגים (שלחם קרא ה"קטגוריות") וההנחות הנגזרות מהם (שלחן קרא ה"עקרונות") ההכרחיות לקיומם של המדע, האמנות והמוסריות. אלא שמבלי להכיר בכך כיוון קאנט את החשיפה הזו על פי המדע, האמנות והמוסריות כפי שהכיר אותם בימיו. כך, העקרונות אפריורי של המדע, אותם הציג, היו אלו של הפיזיקה הניוטונית והגיאומטריה האוקלידית שעליה היא בנויה, ועקרונות המוסריות, שלמענם טען, היו אלו של הנצרות הפרוטסטנטית שבה חונך. לו היה קאנט חי ויוצר כיפני בחברה היפנית של זמנו, סביר שהיה מוכיח את הכרחיותן של קטגוריות ועקרונות אפריורי שונים לחלוטין. אלא שעיקר יומרתו היתה לאוניברסליות של מחקרו, ולכן היתה זו יומרה לצידוק כל מה שמהותי לכל תרבות אנושית אפשרית.

מטרה צידוקית זו באה לביטוי הצלול ביותר בשם שקאנט העניק להנחות שניתוחיו חשפו: עקרונות (ולא הנחות) א-פריורי. בתואר הזה ביקש להכריז לא רק על כך שעקרונות אלו קודמים כתנאי הכרחי לכל ניסיון אפשרי ולכן אמיתותם אינה תלויה בשום ניסיון אפשרי, אלא אף שהם מהותיים לשכל האדם ולכן

המערה של אפלטון: לדברי ברגמן, פילוסופיית קאנט החלה להחזיר את האדם לכלא המערה וצלליה המרצדים

והאמונות התפלות שהוא החשיב כחיוניות לאושרו של האדם. כאן הוא יצק את יסודות הפוסט-מודרניות של ימינו בכך שהנהיג את רעיון בניית העולם ע"י המושגים והשפה, רעיון אשר מטעמים נסתרים הפך 150 שנה אחרי לשיא התגלית והעומק של הלהג הפוסט-מודרני. על בסיס זה הוא ניגש ישירות אל הצידוק הלוגי החמור של האמונות שנחשבו לתפלות ע"י הוגי הנאורות, כמו נפרדות הנפש, חירותה ונצחיותה בעולם הבא, וקיומו של אלוהים על כל תכונותיו ותארי המסורתיים. בכך הפך קאנט למבשרה של תקופת החשיכה והדרדור התרבותי והפילוסופי שהחלה עם מותו בראשית במאה ה-19 ונשארה מתוחזקת עד ימינו ע"י ממשיכיו.

הבדידות שעליה הצביע ברגמן היתה הסובייקטיביות הגמורה שרעיון האפריורי הקאנטיאני גרר בעקבותיו. כי אם יסודות חשיבתנו ותרבותנו הינם מושגים ועקרונות ודעות ואמונות הקודמים לכל ניסיון אפשרי, הרי שהם בונים אותו וקובעים את כלל צורתו וכתוצאה מכך גם את כל תכניו. האדם לכן קודם לעולם הסובב אותו משום שהוא בורא עולם זה על פי עקרונותיו, וכפי שעוד נראה, הוא בונה אותו יש מאין. העולם על פי קאנט הפך לחלק מנפש האדם, והאדם הפך לכן ליצור בודד לגמרי. האקזיסטנציאליזם של המאה ה-20 עם תשוקתו החולנית אל החרדה והמוות וההרס העצמי כביטויי האותנטיות של האישיות, ובעקבותיהם התסביך הפוסט-מודרני של הכחשת הכול, הינם רק פרפורי ההרעלה שלקו בה האינטלקטואלים כתוצאה מהתמכרות לקאנטיאניות.

אך מה שהיה טראגי בתוכניתו של קאנט לצידוק כל חשיכה תרבותית אפשרית, היה שמערכת הטיעונים שלו הובילה באופן

אינם נקנים עם הניסיון. זהו המובן בו העקרונות הכרחיים לאדם עד כמה שהוא בן תבונה, ולכן הם גם היחידים האפשריים בכלל, במובן שהם אינם ניתנים להחלפה. במילים אחרות, השתמע מן האפריוריות הזו שתבונה זמנו היא לא רק שיא ההיסטוריה אלא גם סופה. במובן זה היתה הפילוסופיה של קאנט הראשונה במסורת ההזויה של הכרזות על סוף ההיסטוריה.

הכרח, אקטואליזם והספקנות החדשה

הרעיון שמה שהתקיים עד כה ומה שקיים עכשיו כאן ועבורנו ממצה את מה שאפשרי ולכן את מה שממשי, וכי לכן הוא גם הכרחי, הוא עיקרון בסיסי של האקטואליזם. עיקרון זה היה ליבתה של הפילוסופיה של אריסטו, אשר ממנו הוא הסיק שאין לאידיאות של אפלטון ממשות נפרדת מן האדם, והוא היווה את ליבתה של הפילוסופיה של שפינוזה, אשר ממנה הוא הסיק את זהותם של אלוהים והטבע והאדם.* קאנט היה האקטואליסט הגדול השלישי בהיסטוריה של הפילוסופיה, והגיע למסקנה דומה - משום שכל מה שאינו נוכח לאדם בחושי או דמיונו אינו יכול להיות מעניינו של האדם כלל, ולכן מכל הבחינות המעשיות הוא אינו קיים עבורו אפילו אם הוא קיים בפני עצמו, הרי שלאף אחד מן העקרונות והמושגים א-פריורי אין ממשות נפרדת מן האדם. אלא שעמדה זו לא הביאה אותו למסקנה שבדיק לכן העקרונות האלו זמניים בלבד וישתנו עם השתנות האדם והתקדמות המדע. להיפך, מכיוון שכל אקטואליסט רשאי היה לראות כאדם היחיד האפשרי רק את האדם של זמנו (כשם שראה את מדע זמנו), נטה מושג הא-פריורי להוביל אותו לעמדה שהעקרונות והמושגים הא-פריורי הכרחיים לאדם באופן מוחלט. מצב זה לא ישתנה גם בהמשך, כאשר החקירה תעבור מן המדע אל המוסר, כפי שנראה.

קאנט, שהיה בנו של רצון סקוטי שנדודיו הביאו אותו לקניגסברג שבפרוסיה, העיד שהוא "התעורר מתרדמה דוגמטית" כאשר קרא על טיעונו של הפילוסוף הסקוטי דייויד יום, אשר חקר כדרכם של אנשי הנאורות מהו מקורם של כמה מושגים מרכזיים למחשבתנו ודיבורנו, כמו הסיבתיות, הנפש, העצם והמוסריות. יום הציג טיעון אקטואליסטי פשוט אשר חיסל את ממשותם של כל אלה, ותמציתו - מכיוון שהם אינם תופעות שאפשר לצפות בהן בחושינו, נובע שאין כאלו חיות מכול וכול. הסיבתיות, לכן, אינה אלא רגש חזק של ציפייה, הנפש אינה אלא הגוף, ואין מתחת לתופעות שום ישות קבועה שהיא זהותם של הדברים המופיעים. במילים אחרות, כל הרעיון שיש בעולם קשר סיבתי

נפרד מן האדם, או יש נפש נפרדת מן הגוף, או יש עצם השונה ממופיעיו, אלו הן דעות קדומות ואמונות תפלות שהתרגלנו להאמין בהן. טיעונים דומים היו ידועים ומקובלים במסורת האקטואליסטית מאז מייסדה של המסורת הזו, אריסטו. בתמונת הטבע של אריסטו אין נפש נפרדת מן הגוף האורגני, אין עצם נפרד משינויו התופעתיים, והיא לא נזקקה כלל להכרח הסיבתי. מושג החוק כקשר הכרחי הונהג לראשונה רק במהפכה המדעית במאה ה-17, ומה שאיפשר את הופעתו של מושג חוק הטבע החדש כהכרח סיבתי חמור היתה תמונת הטבע הנוצרית שבמרכזה האל שברא את העולם יש מאין בכוחו האינסופי. חוקי הטבע הפכו בתרבות הנוצרית להחלטותיו ולציווייו של האל הזה ולכן הם ציינו קשרים הכרחיים בתוקף רצונו וכוחו, כך ששום סטייה מהם אינה אפשרית כלל במהלך הטבע הרגיל. רק במסגרת תמונת הטבע הזו יכלה להתקיים משמעות ברורה למושג החוק וההכרח הסיבתי, וזה היה הטעם למתמטיזציה הטוטאלית של הפיזיקה והטבע שהתרחשה במהפכה המדעית במאה ה-17.

מהפכה זו היתה, לכן, ביטוי למסתורין המהותי של הטבע, מתלותו המוחלטת והמסתורית באלוהים הכול יכול האינסופי המתקיים כסיבתו הנפרדת והבוראת ללא הפסקה, דרך נסתרות מהותיות וישויותיו הממשיות השונות (שהם חוקי הטבע, המרחב

* ראו מאמרי על שפינוזה כאקטואליסט וכמקדימו של קאנט בגלילאו 67 (מרץ 2004)

במוחלט, כלומר, בנפרדותם מאיתנו. קל לראות מדוע המהפכה המדעית, שנבנתה על הפוטנציאלים הזה עם קשריו הדתיים והמיסטיים העמוקים, סיגלה לעצמה בנחת את הספק ואי-הוודאות בהכרה האנושית את העולם. הפוטנציאלים משתמש בתמיהות כאלו כדי לחזק את עמדתו בדבר הנסתרות המהותיות של הקפיצים וגלגלי השיניים הסמויים של העולם. הספקנות הנגזרת מכך לא היתה נושא לדאגה אלא מסקנה ברורה מן הרגעים הראשונים של המדע החדש אצל קופרניקוס ונשאר, עד שיאו אצל ניוטון, סינתזה של מדע ואי-רציונליות, אמונה דתית וספקנות שיטתית.

המרד בניוטון והמרד בנאורות

קאנט מעולם לא התיימר להבין את המבנה המושגי הזה של המהפכה המדעית. לפוטנציאלים העומד ביסודה קרא "דוגמטיזם", ומרדו ב"דוגמטיזם" היה לכן מרדו נגד מהות המהפכה המדעית. הכינוי תואם אמנם את המיסטיקה ההכרחית של הפוטנציאלים, אך הוא מפספס לחלוטין את הספקנות המובנית שלו ומטעה את קוראיו לחשוב שקאנט מרד באיזו דרישה לוודאות או באיזו אמונה עיוורת באיזו דוגמה.

מה שהפך את הספקנות המובנית והישנה של המהפכה המדעית לפתע לתגלית עבור יום ולעזווע אשר העיר את קאנט מ"תרדמתו הדוגמטית" היתה העובדה שבסיס "הדוגמה" הזו מת - במשך מאה השנים אחרי שניוטון חיבר את העקרונות המתמטיים של פילוסופיית הטבע (1687) פעלה תנועת הנאורות לסלק את אלוהים מעולמו של האדם, ועם פרישתו איבדה "הדוגמה" הפוטנציאליסטית את כל אונה. תהליך הסילוק הזה החל כבר ע"י שפינוזה, אשר עוד לפני ששמע על ניוטון, מרד במהפכה המדעית ע"י ביטול נפרדותו של אלוהים מן העולם, הוא נמשך דרך ברקלי אשר תקף את הפיזיקה הניוטונית על כך שהפוטנציאלים שלה מדיח לספקנות, ומרד אקטואליסטי זה הגיע לשיאו כאשר יום טען שנסתרותם של הקשר הסיבתי, של העצם, ושל הנפש, מוכיחה שאלו מושגים חסרי הוריה ממשיים ולמעשה אינם מציניים אלא רגשות ורפלקסים נלמדים. בכך היו שפינוזה ויום (ואפילו הבישוף ברקלי) נציגים מובהקים של תנועת הנאורות, שתקפה לא רק את המסתורין והנסתרות של המדע אלא בעיקר את הספקנות הנובעת מהם. מטרתה של הנאורות היתה כינונה מחדש של הוודאות שאבדה במהפכה המדעית, כדי שתמלא את החלל הרוחני שנותר אחרי מותו של אלוהים. במשך המאה ה-18 החלה עבודתם המאומצת של מתמטיקאים

אינסופיות האל, הקשר הבריאתי שלו לטבע, ממשות החוקים והרכיבים הנסתרים והנס של המתמטיקה - אלה אפיינו את המהפכה המדעית כביטוי לתמונת עולם הפוכה לאקטואליזם, תמונה שאני נוהג לכנותה פוטנציאליזם

והזמן המוחלטים, הכוחות ורכיביהם המתקיימים במלוא הדיוק למרות נסתרותם בתופעות), ועד למופלואותיה של המתמטיקה החדשה על גדליה האינפיניטסימליים ויכולתה לסכם אינסוף גדלים כאלו. את המסתורין המהותי של המהפכה תימצת גלילאו כאשר הסביר שהמדע שלו "מבאר את הפלא ע"י הנס". אינסופיות האל, הקשר הבריאתי שלו לטבע, ממשות החוקים והרכיבים הנסתרים והנס של המתמטיקה - אלה אפיינו את המהפכה המדעית כביטוי לתמונת עולם הפוכה לאקטואליזם, תמונה שאני נוהג לכנותה פוטנציאליזם, וכדאי לכן להצביע על התיזה הבסיסית שלה: דברים יכולים להישאר סמויים לחלוטין, ולכן פוטנציאליים בלבד עבור חושינו, ועם זאת ממשיים

* ראו מאמרי על גלילאו בגיליון 18 (עמ' 20)

כלול בתוך הנושא, אך למרות שהם "מרחיבים" (כי הנשוא שלהם נמצא "מחוצה" לנושא שלהם), הם מהווים טענות לא-אינפורמטיביות. עקרונות המתמטיקה והמדע הם לכן סוג חדש, שלישי, של טענות, אך במקום למצוא להן שם שלישי שיציין שהן אינן אנליטיות וגם אינן אינפורמטיביות, השתמש קאנט באותו שם שבו כינה טענות אינפורמטיביות - "סינתטיות", ולמרות שכדי לציין את ייחודן הצמיד את התוסף - "אפריורי", היתה זו בחירת שם מבלבלת כדרכו, שהטעתה את קוראיו לחשוב שכוונתו שהן אינפורמטיביות ולמרות זאת אפריורי.

קל לראות שאין זה כך, כי הוא המציא את המין החדש הזה של טענות כדי שיוכל להציל את הידיעה והמדע מן הספקנות, ולאחר שגזר בדרכים שונות את כל ההנחות הבסיסיות ביותר של המדע ושל המתמטיקה, והוכיח שהן מן הסוג השלישי הזה, סינתטיות אפריורי, הוא הכריז, שבכך הוכיח את ודאותו של המדע וכך בנה "פתרון שלם לבעיית יום". אך ברור לכן שהן אינן טענות אינפורמטיביות כי הוא הבהיר לכול שבעניין זה הוא אמפיריציסט גמור, כמו יום לפחות, וכי עמדתו הנחרצת היא שאין אפשרות כלל שנכיר ידע אפריורי, משום שכל אינפורמציה על העולם היא בהכרח אמפירית. מכאן נבע בבירור שהעקרונות הסינתטיים-אפריורי היו עבורו לא-אינפורמטיביים.

"פתרון שלם זה לבעיית יום" נרָאָה כך: מכיוון שעקרונות המדע דומים לטענות אנליטיות בכך שהם ריקים מאינפורמציה, הרי שהם גם ודאיים כמותן. ועם זאת, מכיוון שהם דומים לטענות אינפורמטיביות בכך שהנשוא שלהם אינו מכיל את הנשוא, הרי שהם אינם סתם כפל מילים. מה שנשאר לו להראות עוד היה הפלא הגדול - איך עקרונות כאלו, שקיומם פרדוקסלי משום שאינם ריקים אך גם אינם יכולים להיות אינפורמטיביים, הם כלל מן האפשר כתיאורים אמיתיים של עולמנו? במילים אחרות, איך מתרחש הפלא הזה שבמהלכו נוצרת התאמה ודאית

ופיזיקאים לסלק את המסתורין מן המתמטיקה של ניוטון, ואת כל הישויות הנסתרות (מרחב, זמן, כוחות, וחוקים) מן הפיזיקה שלו. זהו ההקשר שבו התחילה הרלטיביזציה של הפיזיקה, שתישא את פריה עם תגליותיו של איינשטיין כמאתיים שנה אח"כ. הרלטיביזציה הזו התמצתה בטענה שכל ישויות הפיזיקה קיימות אך ורק מתוך יחסן אל "הצופה", או אל "מערכת ייחוס" (תורת היחסות), או אל "מערכת מדידה" (מכניקת הקוואנטים), ולכן אין להן ממשות נפרדת מן האדם.

קאנט היה, מצד אחד, שיאה ופריה הבשל של הנאורות בכך שפתרנו לספקנות היה טיעונו שמערכת הייחוס היחידה בעולם היא האדם, וכי כל העולם על כל תופעותיו ועצמיו ותנועותיו, קיימים לא סתם בזכות חושיו ושכלו של האדם, אלא כחלק בלתי נפרד מהם. אפילו רעיונו הסהרורי שחוקי הטבע הכלליים (וכן חוקי המתמטיקה) הם חלק מן הנפש האנושית משום שהם חוקים אשר שכלו של האדם ברא וכפה על תחושותיו כדי שיווצר "טבע", היה לכן למעשה רק סתימת סדק הספקנות בסכר שהקימה הנאורות. הוא הביא בכך את הנאורות לשיאה, אם כי גור בכך גם את מותה כנאורות.

כי מטרתו האמיתית של קאנט בהפיכת העולם ליציר-שכלו של האדם היתה יותר מוודאות המדע - מטרתו הסופית היתה ודאות בחיים דרך האמונה, ולכן כיוון את מאמציו להכנסתו מחדש של אלוהים לתוך עולמו היומיומי של האדם. על כך הוא הכריז בלשון ברורה כאשר הודיע לקוראיו שהוא נאלץ להגביל את תחומו הלגיטימי של המדע על מנת לפנות מקום לאמונה (בת"ט: 21) ולצורך זה, בעודו מממש את דרישתה של הנאורות לוודאות, הוא יצר גם את המכשיר המתוחכם לעיקור מלחמתה באמונות התפלות, המכשיר אשר מעתה ישמש את המאה ה-19 וה-20 לצידוקן של כל האמונות התפלות המסורתיות, להנהגתן של חדשות על פי צורכי השעה, ולהפיכת כל התרבות (המדע, ההיסטוריה, הפוליטיקה והחברה) לערימת אמונות תפלות חדשות.

כיצד אוכל לטעות בדבר מה שאני עצמי בניתי ?

הוא החל בתגלית ששינתה את המודעות הלוגית לתמיד, והיא של סוג חדש של טענות אשר לא היה ידוע לפניו, ומאז הוא משגשג תחת דישון מאומץ של ויכוחים ומחלוקות. קאנט טען שעקרונות המדע הם טענות מיוחדות במינן, משום שהם אינם ריקים מתוכן כמו הטענות ה"אנליטיות" שהנשוא שלהן

הטבע הכלליים ומשפטי המתמטיקה, הן מן האפשר, לא רק משום שהן ריקות מכל תוכן ואינן אלא צורה בלבד, אלא בעיקר משום שנפש האדם שופכת את כל תערובת התחושות שהיא קולטת בחושים לתוך צורתה או תבניתה הסובייקטיבית וכך מעניקה לתחושות היוליות אלו מבנים, כמו חוקיות, סיבתיות, עצמיות, תנועה, ועוד. כל אלו הם ה"צורות" שצרות ומהוות את הטבע והתופעות, אשר הינם לכן תוצרי ה"סינתזה" או החיבור שנפש האדם עושה מן הצורות הריקות שהיא יוצרת על פי הכרח טבעי, ומן החומר הנמסר לה ע"י תחושותיה. בנפרד מן הנפש והסינתזה שזו מבצעת אין ממשות לעולם התופעות, שקנט כינה "הטבע".

חשוב ביותר לראות כאן שמכיוון שהעקרונות אפריורי אינם מכילים תכנים אלא הם צורות ריקות בלבד, הם אינם יכולים להיות אמצעים לפענוח ופירוש הטבע. וזהו הטעם לכך שהם מעל לכל ספק, כי במקום לפענח את הטבע ולחשוף את נסתרותיו, שהן פעולות המלוות בהכרח ע"י הספק, הרי חוקי הטבע הכלליים אפריורי הם למעשה רק חוקי הבנייה שעל פיהם בונה לו האדם את הטבע כולו. אך לא יכול להיות ספק באמיתות חוקי בנייה אם הבניין אינו צריך ואינו יכול להתאים לשום דגם קודם, כשם שלא יכול להיות ספק באמיתות חוקי משחק או באמיתות האירועים המתוארים בספרות הבדיון.

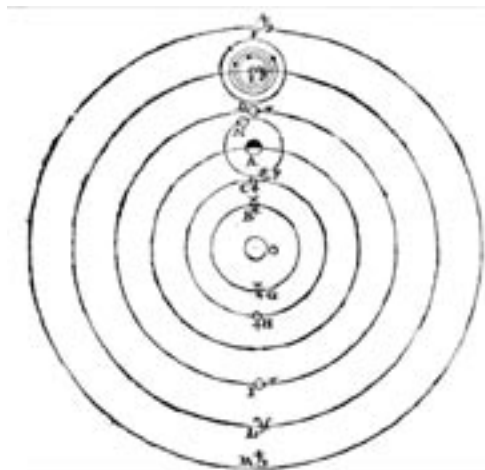
מכיוון שרק האדם קובע בעצמו ולעצמו מהם חוקי כל משחק שהוא משחק, הרי שחוקי כל משחק הם טענות סינתטיות אפריורי מובהקות, ומקור ודאותן הוא בכך שהן חלות אך ורק על יצורים שאנו בראנו על פיהן. קאנט טען שהטבע וחוקי הטבע הינם יצירי נפשו של האדם במובן דומה ליצירי הבדיון וחוקי המשחק, מלבד ההבדל שחוקי הטבע הכלליים הינם חלק מטבע הנפש ואילו חומר הגלם שבו הם צרים את צורתיהם נרשם איכשהו בחושים ואין לאדם שליטה עליו. הטבע וחוקיו הם היצירה הפיקטיבית של נפש האדם, הם ישויות פיקטיביות שאינן מתקיימות בנפרד מן הנפש. אין מרחב, ואין זמן, ואין סיבתיות, ואין עצמים, ולכן גם אין חומר ואין תנועה - בנפרד מן הנפש והשכל האנושי. כל חוקי המדע וחוקי הטבע, ולכן הטבע כולו, אינם אלא יצירי נפשו של האדם והם מהווים חלק ממנה, ולכן עולם הטבע הוא מין פיקציה שהאדם יוצר לעצמו, אם כי בכורח טבעו כי מושגיו "נתונים ע"י כטבע השכל" (בת"ט: A729/B755). העובדה הזו, "שאני עצמי יצירתי" את כל מושגי, היא מקור הוודאות הגמורה שקאנט העמיס על כל העקרונות אפריורי. כי מה שמכריע כאן בחשיבותו היא העובדה שמושגים אלו שייכים לטבע הנפש, וכך

עמנואל קאנט
(1724-1804)

והכרחית בין עקרונות אפריורי לבין העולם הפיזיקאלי? זו היתה השאלה הראשית והקשה ביותר שדרשה פתרון לצורך התשובה השלמה לספקן. תשובתו של קאנט היתה לכן לב המהפכה שלו, ומאז היא לב המודרניות.

רק שני תנאים הכרחיים יכולים לערוב לוודאות התיאורים שנושאים העקרונות הללו. הם חייבים להיות סובייקטיביים בלבד, כלומר עקרונות או תיאורים שאינם מתכוונים להעתיק ולתאום שום דבר הקיים בנפרד מהם בעולם, כי אחרת יהיה בהם ספק. ומכאן נובע התנאי השני, והוא שהחוקים היחידים הקיימים בעולם הפיזיקאלי נוצרים רק ע"י העקרונות הסובייקטיביים שלנו וכתוצאה שלהם, כלומר, העקרונות יהיו ודאיים ועם זאת תואמים את המציאות הנראית רק אם הם עצמם יהיו מקור העולם הזה ויוצרו. וכאן, על סף הטירוף הגמור, עצר קאנט והסביר שהאפריורי אינו יוצר את הכול ממש, אלא הוא יוצר רק את "צורתו" של העולם, ואילו ה"חומר" שבו טובע האפריורי צורה זו הוא שטף התחושות הכאוטי שאנו קולטים בחושינו באופן פסיבי מן "החוץ". העולם החיצוני הזה הוא אזור דמדומים שאיננו מסוגלים אפילו לדמיין אותו (כי הוא חסר צורה) וקאנט ולו קרא "העולם (או הדבר) כשלעצמו", כדי שלא יואשם ב"אידיאליזם הזוי".

ולכן, בלשונו של קאנט, טענות סינתטיות אפריורי, כמו חוקי

המערכת הקופרניקנית ההליוצנטרית

מעוגנים בתשובה לשאלה "מהו האדם?". תשובתו היתה מונחת כבר ביסוד תשובותיו לשאלות הקודמות, והיא ברורה בעליל: מהות האדם היא שהוא יצור הבונה את כל העולמות הנדרשים לו מתוכו, מפנימיותו, מתוך העקרונות אפריורי המהווים את מהותו, וכך הוא בונה את עולם החומר (הטבע), עולם המוסר (הטוב והחובה), ועולם הדת (אלוהים ונצחיות הנפש). כדי להבין את טבעם של העולמות האלו הכרחי וגם מספיק להניח את טבעו הבונה של האדם.

אך מן הרגע שקאנט הבהיר שבנייה זו נקבעת ע"י טבעו ומהותו של האדם, כלומר, ע"י האפריורי שלו, היה זה בלתי נמנע שיגיע יום אחד השלב שבו האדם יבנה גם את האפריורי שלו, כלומר את טבעו ומהות עצמו על פי צרכיו. מה שדחף כבר את קאנט אל עבר תוצאה זו היתה העובדה שביחד עם האוטונומיה והאוטנטיות הנקנים לבנייה ולעולמות הנבנים מתוך העובדה שהם נבנים על פי ציוויי האפריורי של האדם, נוצקת בהם גם מידה הגונה של שרירותיות ומלאכותיות, כי הם דברים שנבנים במיוחד לצרכיו של האדם וכדי להרגיע את חרדותיו הקיומיות. כך, ניתן היה לקהל קוראיו להבין שעם השתנות חרדותיו, הוא יוכל לשנות גם את עקרונותיו האפריורי ולכן את טבעו.

במהלך פיתוח עמדתו של קאנט ילך ויתחזק יסוד זה של מקריות ומלאכותיות האפריורי והעולמות הנבנים מתוכו.

הינם צורה סובייקטיבית חסרת תוכן לחלוטין המעניקה לעולם את ממשותו התופעתית עבורנו בדיוק בגלל ריקותם.

על הריקות הזו הכריז קאנט כאשר כתב ש"מושגים ללא תוכן הם ריקים" (בת"ט: A74), כי ה"תוכן" הזה היה עבורו אך ורק תוכן אמפירי ואילו מושגי השכל הטהורים הם אפריורי, כלומר נטולי תוכן כזה.

ההטעיה הקופרניקנית

קשה להאמין עד כמה קיצוני היה הצעד הזה, וקשה להאמין שאכן זו היתה כוונתו של קאנט. קוראים רבים מעדיפים להתחמק מן הפירוש הישיר הזה ולמוסס אותו לתוך עמדות בנליות ורכות. גם קאנט עצמו לא תמיד הצליח לגייס את החוסן הנדרש כדי להדגיש ולחדד את קיצוניות המהפכה שלו ותוצאותיה, ואת המהדורה השנייה של ביקורת התבונה הטהורה אף דאג לטהר מכמה מניסוחיו החדים והמהפכניים. אך די במה שנותר לראות את ההטעיה באנלוגיה שהוא ניסה ליצור בין המהפכה שלו למהפכה של קופרניקוס - האנלוגיה של העתקת מערכת הייחוס ממקומה הקודם למקום חדש (בת"ט, הקדמה: B xvii).

למעשה האנלוגיה שטחית בלבד ולכן מטעה, כי בעוד שקופרניקוס טען שע"י העברת מערכת הייחוס של כל התנועות מן האדם (כדור הארץ) אל השמש הוא חשף את הצורה האובייקטיבית של מסלולי הכוכבים, ז"א, את צורתם הנפרדת מן האדם, ובכך בדיוק הוא שיכנע את קהילת המדענים ופתח את המהפכה המדעית, הרי מה שקאנט השיג ע"י העברתה של מערכת הייחוס אל האדם הוא ההפך הגמור, ביטול נפרדות העולם מן האדם, אשר במקומה הוא ייסד את הסובייקטיביות של העולם ושל המדע. זהו מַעְבָּרו מן "הדוגמטיות", שבה קיומו הנפרד של הטבע וחוקיו יוצר ספקנות, אל "הביקורת", שרק בה נעלמת הספקנות ואת מקומה יורשת הסובייקטיביות הגמורה של חוקי הטבע הכלליים ובעקבותיהם באה ודאותו המוחלטת של מדע הטבע, משום ש"כל חוקרי הטבע ראו אור כשלמדו לדעת שהתבונה אינה מבינה אלא את שהיא- גופה יוצרת לפי תכניתה היא". (בת"ט, הקדמה B xii-xiii) זו היתה, לכן, מהפכה רלטיביסטית מובהקת אשר הסבירה שמדע הטבע יהפוך לוודאי לחלוטין רק בתנאי שהעולם כולו קיים כיציר שכלו של האדם ולכן כיחסי לאדם בלבד.

מהו האדם

קאנט הציע באחת מהרצאות הלוגיקה שמה שהאדם יכול לדעת, ומה שחובתו לעשות, ומה שרשאי הוא לקוות, כל אלו

קאנט וקללת האפריורי

כ"קוהרנטיות" של מערכת העולם שהשכל בורא. קאנט ניסח את המסקנה הזו באותו הקטע שהנהיג את תיזת ה"פנימיות" של כל המחשבה האנושית, תיזה שעמדה לקבע את דפוס המחשבה בשתי המאות הבאות:

התבונה הטהורה היא ספירה בפני עצמה כל כך וחלקיה מהודקים זה בזה כל כך, עד שאי אתה יכול למשש חלק ממנה בלא לנגוע בכל חלקיה, ואי אתה יכול לעשות כלום בלי לקבוע תחילה לכל חלק את מקומו ואת השפעתו על חברו: כי מאחר שאין מחוצה לה מה שיש בו לתקן את משפטנו בפנים, הרי תלוי כל תוקפו ושימושו של כל חלק ביחסיו אל החלקים האחרים שבתבונה גופה, וכמו לגבי מבנה-האיברים של הגוף האורגני, אי אתה יכול לעמוד על תכליתו של כל איבר ואיבר אלא מתוך מושג השלם של הכלל כולו. (הקדמות : 14)

אנו רואים כאן את קאנט מנהיג את הרעיון של לשכון "בתוך" מערכת מושגית, ביחד עם התיזה שעבור המערכת המושגית שלנו אין שום דבר רלוונטי "מחוץ" לה. מכיוון שהמערכת הזו היא "ספירה בפני עצמה כל כך", היא נאלצת לברוא את כל מושגיה ומשמעויותיהם מבתוכה וכך אין שום דבר שכנגדו היא מסוגלת כלל להשוות ולבחון אותם. הואיל והמשמעויות פנימיות לגמרי, הן תלויות רק זו בזו ולכן לא יכול להיות שום קריטריון חיצוני ובלתי תלוי לאמת של הטענות של "ספירה בפני עצמה" זו.

כך נוצרו שלושת הרכיבים של תורת האמת המודרנית - האמת הפנימית, אי-אפשרות התפישה מבחוץ, והרעיון הנירוטי שאנו תקועים בתוך קורי המערכת המושגית שלנו ואיננו מסוגלים לחשוב ולהבין אחרת ממה שאנו מבינים למעשה. ללא אפשרות לצאת וללא חלונות להציץ מהם, חזר האדם לחשכת המערה ולבדידותו חסרת-התקווה של אסיר העולם.

ממחצית המאה תאומץ הגדרת הממשות הזו ע"י הפרגמטיסטים, והפוסט-מודרניסטים של ימינו יביאוה לא רק אל פסגות חדשות של אבסורדיות, אלא אל מסקנותיה הפרקטיות הניהיליסטיות ללא גבול. כי אם אין דגם שאליו אמורה האמת להתאים, אין שום טעם מדוע לא יסודרו חלקי העולם על-ידי רוח האדם בצורות שונות אך קוהרנטיות במידה שווה, כך שכל סדר, כל "מערכת", כל אירגון יהיו אמיתיים באותה מידה. ההבחנה בין הטירוף לשפיות נעלמה אף היא, והמחשבה ועימה כל תרבות

כך, בתחום הידיעה, האדם חרד משום שהעולם הניצב מולו בתופעות מסתיר ממנו את טבעו האמיתי, וקאנט הכריז על כל חוקי הטבע כחלק מן האפריורי האנושי כדי להתגבר על חרדת "הספקנות ביחס לחושים" (כביטוי של יום). בכך השיג את התוצאה שהאדם הוא בונה הטבע ולכן שכל קיומו של הטבע הזה מתמצה בנוכחותו כתופעה לאדם. נראה בהמשך שכך גם ענה לחרדה בתחום המוסרי, אלא שכאן העלה את המלאכותיות של האפריורי לדרגת עיקרון מרכזי בתורתו, ורעיון זה אמר שהאדם בונה לא רק את עולמותיו אלא גם את טבעו הבונה אותם, כך שאת שניהם הוא בונה רק על פי צרכיו.

פנימיות האמת אל אתיקה ברוטליסטית

מכיוון שאין שום דרך שבה תיתכן טעות בעקרונות המדע, הרי שאלו אמיתות הכרחיות. התכונה המהותית המסורתית של האמת המדעית והאמת בכלל נעלמה - אין אפשרות כבר לדבר על אמת כהתאמה בין הטענה לעולם, משום שהתאמה כזו הפכה עכשיו לעניין אוטומטי והכרחי. מושג האמת כאינפורמציה על העולם נעלם. המדע, ועימו החשיבה בכל תחום, לא נדרשו יותר לאינפורמטיביות אלא להפך: הריקות, שהיא המלווה ההכרחי לרעיון שהמחשבה בונה את העולם, הפכה מעתה לתכונה מהותית לחשיבה המדעית על פי המטבע שטבע כבר שפינוזה, "האמת היא מידת עצמה". האובייקטיביות הסובייקטיבית הזו של מושג האמת החדש יכולה להתבטא מעתה רק בתכונה אחת של אמיתות הכרחיות אלו והיא התאחזה ההדדית שלהן, הקוהרנטיות הלוגית שלהן כמערכת שלמה ואורגנית.

המהפכה הקופרניקנית של קאנט הסתיימה, אם כן, בהרמוניה השולטת בעולם, אבל הפעם זו הרמוניה מסוג חדש - לא "האומן העליון מכול" (כדברי קופרניקוס) ברא אותה אלא אומן קטן. ומכיוון שרוח האדם היא הבוראת את אחדות הטבע והיא עצמה גם זו שמפיקה אותה כמתמטיקה ומדע הטבע, הרי שהרמוניה זו אין לה מקור אחר - ההרמוניה המוכרת במדע הטבע וההרמוניה המוטלת על הטבע הן אותה הרמוניה עצמה, וההכרה וההטלה הן אותה פעולה עצמה. אין מעתה משמעות לטעות אפשרית בהכרת הטבע - כי כשאין דגם נפרד וקודם אין משמעות לטעות כזו. ההרמוניה חדלה לכן מלשמש כסימן להתאמה לעולם, ומעתה היא תתחיל להוות רק את הגדרתה היחידה האפשרית של הממשות האובייקטיבית. המהפכה הקופרניקנית של קאנט הסתיימה, לכן, בחזרה אל תפישת האמת שיצר שפינוזה

אם אין דגם שאליו אמורה האמת להתאים, אין שום טעם מדוע לא יסודרו חלקי העולם על-ידי רוח האדם בצורות שונות אך קוהרנטיות במידה שווה, כך שכל סדר, כל "מערכת", כל אירגון יהיו אמיתיים באותה מידה

ע"י האפריורי של החושניות והשכל, הופיעה עכשיו ההיקבעות השלמה של חוקי המוסר ע"י מה שקנט כינה האפריורי של ה"תבונה המעשית" הטהורה, דרישה שגורה את המוסריות לסובייקטיביות שלמה.

בניגוד לשתים-עשרה הקטגוריות והעקרונות של המדע שקאנט חשף כתוצרי השכל הטהור, עבור עולם המוסר שהתבונה בונה הוא חשף עיקרון אחד ויחיד - ה"ציווי הקטגורי" האומר, באחד מניסוחיו, שרצון טוב בְּמוחלט הוא רק הרצון הפועל על פי חוקים אוניברסליים, כלומר, כאלה שהאדם היה רוצה שהם יחולו על כל המין האנושי כאילו היו חוק טבע. וכשם שהוא בנה את עקרונות המדע כך שמתוכם ינבעו כל חוקי התנועה של הפיזיקה הניוטונית, כך קל לראות שאת הציווי הקטגורי הוא בנה כך שממנו ינבע החוק היסודי של המוסר הנוצרי - אל תעשה לחברך מה ששנוא עליך.

וכך נבנו שני חלקי הפילוסופיה האלו של קאנט, כשמטרתם הסופית היא צידוקה של התרבות המדעית והמוסרית של זמנו. נשאר לצדק, כלומר להראות את ההכרחיות, של עוד חלק חשוב של תרבותנו, והיא הדת. אליה הוביל הצידוק המוסרי, משום שנוסח אחר של הציווי הקטגורי, כך הכריז קאנט, הוא שפעולה יכולה להיות מוסרית רק אם היא מתייחסת אל הזולת גם כ"תכלית כשלעצמה" ולא רק כאמצעי בלבד. למרות אצילות הכוונה, רעיון האדם כתכלית סימן את תחילת הישורת האחרונה והחשוכה ביותר בפילוסופיה של קאנט, מכיוון שזה היה ההקשר

המערב החלו לגלוש במורד בתאוצה הולכת וגדלה לעבר כאוס מוסרי וחברתי, שפירושו המעשי הוא ברוטליזם טהור, החיים על פי הכוח. אם אין לעולם צורה משלו אלא האדם, ולכן כל אדם, הוא מקור צורתו וחוקיו, אין תמונת עולם משותפת אפשרית שבה יוכלו אנשים ליישב את סכסוכיהם, והכוח העיוור הופך בהכרח לדרך היחידה האפשרית להשלטה של חיים משותפים. הדבר היחיד החוצה את גבולות העולמות השונים שאנשים בונים לעצמם הוא הכוח, והאתיקה היחידה שתאפשר מעתה היא אתיקה ברוטליסטית.

אוטונומיה, סובייקטיביות, ועקרונות מוסר הכרחיים

כשם שמה שקאנט כינה ה"ספונטניות" של השכל, כלומר כושר לבנות את העולם אפריורי, הוא ליבתה של תורת ההכרה והמדע שלו, כך מה שהוא כינה ה"אוטונומיה" של התבונה היא ליבתה של תורת המוסר שלו, ולשניהם אופי ותפקיד זהים: אוטונומיה היא היצירה הספונטנית של עקרונות המוסר, כלומר, עקרונות המוסר הם עקרונות אפריורי טהורים, הקודמים לכל ניסיון אפשרי ואינם תלויים בשום ניסיון. הטעם לכך הוא, שוב, לא אחר מאשר התביעה לוודאות במוסר. כדי שעקרונות המוסר יוכלו להיות בסיס ודאי בְּמוחלט לניסיון המוסרי, הם חייבים להיות טהורים או אפריורי, ז"א, בתלי תלויים בניסיון הזה לחלוטין. כפי שקיבל מיום בפרשת ההכרח הסיבתי, כך הסכים עימו גם כאן שהוודאות המבוקשת במוסר לא תושג ע"י הכללות מן הניסיון, ואינה יכולה להיות תלויה בתועלות כלשהן (כמו אושר או הנאה). התנגדותו הנחרצת לכל שמץ "הטרונומיה" לא היתה לפיכך מטעמי ליברליות, לא מטעמי הערצת החירות והבזז לכבלים, ולא משום טעמים מוסריים אחרים, אלא מטעמי ודאות בלבד. (הנחת 4: 444).

מכיוון שהאוטונומיה היא רק שם אחר לאפריוריות, היא גררה עימה הן את הסובייקטיביות המוחלטת של חוקי המוסר והן את תיות הבנייה של הניסיון (או העולם) המוסרי. וכך מציין מושג האוטונומיה של קאנט לא פחות מאשר את המהפכה הקופרניקנית שלו באתיקה. מהפכה זו כאן היתה הדרישה שההכרח והוודאות במוסר יושגו רק בתנאי שהניסיון המוסרי "יתאים את עצמו בהכרח להכרח" ולא להפך, כי אחרת יהיה המוסר עניין של הכללות אמפיריות בלבד (כמו ענייני תועלת ואושר והנאה) שהן לכן חסרות ודאות ואינן חוקים של ממש. וכך, במקביל להיקבעות השלמה של חוקי הטבע ולכן מדע הטבע

קאנט וקללת האפריורי

את מושג התכלית, ולכן את מושג עצמו כתכלית בפני עצמה, ובעקבות אלו את מושג הערך המוסרי.

למעברות מעגלית מייאשת זו של יצירות התבונה הטהורה קרא קאנט "אידיאות", כדי להבחין בחדות מיצירות השכל הטהור, שלהן קרא "מושגים". בעוד שהשכל יוצר את מושגיו (כמו "עצם", "סיבתיות", "כמות", "מספר", וכו') כדי לצור צורה בתוהו התחושות ולהופכן ע"י כך לניסיון ומדע, הנה התבונה יוצרת את האידאות כדי לעצב צורה בתוצרי השכל ולהשליט סדר ואחדות בתוהו מושגיו. אידאות כאלו הן ה"נפש", ה"חומר", ה"עולם כשהוא לעצמו", "תכליתיות", וכן "אלוהים" ו"נצחיות". מה שמבדיל בין המושגים לאידאות היא העובדה שלכל מושג יש "ממשות אובייקטיבית" רק אם הוא ניתן לדיגום וגילום ע"י תופעה. לא כן האידאות. אלו נבנות מראש ללא אפשרות לדיגום תופעת, ועל כן אין להן יומרה להורות על משהו ממשי בעולם. ולכן, בניגוד למושגים, שממשותם בהרכבה של צורה שכלית על תוכן חושי, האידאות נטולות כל ממשות כזו, והן נשארות לכן צורות ריקות עד הסוף. כתוצאה מכך תפקידן היחיד בידיעה האנושית ובהכרתנו את העולם הוא מעשי בלבד, כמו, למשל, בכך שהן אלו המכוונות את המוסריות האנושית. זהו הטעם לכך שתבונה הזו, היוצרת את האידאות, קרא קאנט "תבונה מעשית", בניגוד ל"תבונה התיאורטית" (או "השכל"), שעניינה אינו הכוונת רצונו של האדם אלא רק בניית העולם החושי כניסיון מאורגן וחוקי.

אך הגבול הזה בין יצירי השכל ויצירי התבונה היה חסר תקווה מן ההתחלה. ראינו שכבר בבניית עולם הניסיון והמדע אין שום אינפורמציה על העולם, וזאת משום הסובייקטיביות או פנימיות האמת שלהם. קאנט הדגיש זאת עתה, בהקשר המוסרי, כאשר הבהיר שגם רוב אותם עקרונות אפריורי של השכל שהם חוקי הטבע הכלליים אין להם אלא תפקיד "רגולטיבי", כלומר, הם עקרונות המכוונים את החשיבה המדעית ללא יומרה להיות אפילו בוני-ממשות, או, בלשונו של קאנט, "מכוונים".

הדוגמה המאלפת ביותר שקאנט הביא לעיקרון רגולטיבי הוא עיקרון התכליתיות בטבע. הוא הבהיר שכאשר אנו מונהגים ע"י עיקרון זה במדע, אין כוונתנו שהטבע נברא על פי תוכנית או שהוא באמת מכוון למטרה כלשהי, אלא אנו נוהגים רק "כאילו" זה הוא המצב. אפיון זה ע"י המלה "כאילו" הפך אצלו למכשיר מהותי בהצגת פילוסופיית המוסר שלו, כי באמצעותו הוא נהג לציין את המעמד הפיקטיבי גרידא של כל אידאה וכל עקרון תבונה, ולכן את הריקות האינפורמטיבית שלהם. לאחר שקאנט

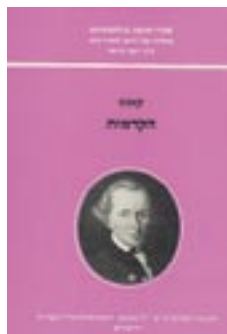

שבו התברר מעמדו המלאכותי של כל האפריורי ולכן גם של טבע האדם עצמו.

את הרעיון שהאדם הוא "תכלית בפני עצמה" הציג קאנט תוך ההצהרה שולא היה זה כך, לא "היה שום דבר בעל ערך מוחלט בעולם" (הנחת: 94). ולכן, כך נובע ישירות, ללא האדם - לא רק שאין ערכים בעולם, אלא אם יש איזה ערך מוחלט בעולם הרי הוא יחסי לאדם ולקיומו כתכלית. ומכיוון שהאדם בהקשר זה הוא רק האדם התבוני, מהווה השיקול הזה טיעון לכך שערכי המוסר יש להם ממשות רק מתוך תלותם בתבונה האנושית. רק מכיוון שהאדם הוא בעל תבונה הוא מהווה "תכלית בפני עצמה", ורק משום כך יש ערכים מוסריים מוחלטים, אם כי מוחלטותם יחסית לקיומו של האדם.

אידיאות התבונה וממלכת הפיקציות

כך התברר לא רק שהמוסריות המוחלטת הזו אינה מוחלטת אלא להפך, היא יחסית לאדם, ולא לאדם סתם, אלא רק לאדם רק עד כמה שהוא תבוני. יש להיזהר כאן ולשים לב שהטעם לכך אינו איזו מעלה מוסרית שיש לתבונה ולכן למי שנושא אותה, אלא רק העובדה שהתבונה הזו היא מקורם היחיד של כל מושגי המוסר. האדם הוא "תכלית בפני עצמה", תכלית מוחלטת, תכלית שאינה אמצעי לשום דבר אחר, רק משום שהוא מקור מושג הערך המוסרי, רק משום שתבונתו היא זו שיצרה

לכן לראות כל דבר בעולם משתי הפרספקטיבות הפיקטיביות, זו של פיקציית הסיבתיות המדעית החמורה, וזו של פיקציית "ממלכת התכליות". ממלכה זו מתאימה לפיקציה של המוסריות כי היא מאוכלסת רק ע"י רצונות תבוניים טהורים ונשלטת רק על פי חוק אחד והוא הציווי המוסרי שהם חוקקו לעצמם. שתי פיקציות אלה אינן יכולות כבר לסתור זו את זו, משום ששתיהן פרספקטיבות גרידא, יצירי מנגנון ה"כאילו" שלנו. כדי שהמדע יהיה אפשרי, יש לנהוג כאילו העולם הפיזיקאלי נשלט ע"י כל העקרונות אפרירי שיצר שכלנו (כמו הסיבתיות), וכדי שהמוסר יהיה אפשרי עלינו לנהוג כאילו אנו אזרחים בממלכת התכליות שבה שולט החוק המוסרי שיצרה תבונתנו.

אלא שכל אלו לא הספיקו. קאנט טען שהאדם זקוק בהכרח לכמה אידיאות אפרירי נוספות כדי שיוכל לממש לאורך זמן ובאופן שיטתי את רצונו המוסרי כאילו היה חבר בממלכת התכליות. הטעם היה לא רק ריקותן של האידיאות בכלל, אלא בעיקר ריקותה של האידיאה בדבר הציווי המוסרי כאילו היה חוק טבע בממלכת התכליות. הקושי המיוחד כאן הוא שהתבונה הפועלת כסיבת הרצון חייבת להניע אותו מבלי להציב עבורו שום מניע, כלומר שום תוכן כמו תועלת, או הנאה, או אושר שיבואו כתכלית ותמורה למעשה. רק הנעה ללא תמורה אפשר לראות כאוטונומיה, כחקיקה עצמית, ולכן כחירות. "כל מניע נעדר כאן בהכרח" (הנחת: 167). אך אידיאות כאלו אינן מניעות את האדם האקטואלי, הבשר ודם הקונקרטי של החיים היומיומיים. קאנט ניסה, לכן, בשלב ראשון לראות את העולם הפיקטיבי הזה, "ממלכת התכליות", כ"אידיאה שמותר וראוי להשתמש בה לצורך אמונה תבונית: כדי ליצור בנו אינטרס חי בחוק המוסרי על ידי האידיאל הנהדר של מלכות כללית של תכליות כשהן לעצמן (של יצורים בעלי תבונה)" (הנחת: 168). וכך התברר שלא זו בלבד שהמוסריות בחיי האדם יכולה להתקיים אך ורק כפיקציה של החוק המוסרי, אלא גם שחוק זה יכול להתממש כמעשה מוסרי רק בעזרתה של "אמונה תבונית" בפיקציות נוספות (האדם כ"תכלית" השייך ל"ממלכת תכליות").

הבהיר שכל עקרונות המדע האפרירי הם עקרונות רגולטיביים ולפיכך עקרונות-כאילו שתפקידם היחיד הוא מעשי בלבד, הוא המשיך והכריז שהתבונה התיאורטית בעצם מעשית גם היא, שהרי

אין לייחס לתבונה המעשית הטהורה שתהא כפופה לתבונה הספקולטיבית... שהרי כל אינטרס הוא בסופו של דבר מעשי, ואפילו זה של התבונה הספקולטיבית הוא מותנה בלבד, ורק בשימוש המעשי הוא שלם. (בת"מ: 116)

וכך הפכה התבונה כולה למעשית ורגולטיבית בלבד. הפילוסופיה שלו הפכה עכשיו כולה לתורת פיקציות בשירות הפרקטיקה האנושית, והפכה מתוך כך בלבד לצידוק הגדול והמפורט ביותר שנוצר אי פעם לפיקטיביות-גרידא של כל העולמות (המדעי, המוסרי, והדתי) שאנו בונים לעצמנו. הפרגמטיזם האמריקאי היה ונשאר (אצל פילוסופים כקוויין וקון ורורטי ופטנס) המשך רציף לתורת הפיקציות הזו.

אך המאפיין שיתברר כגורלי ביותר בהשתלטות זו של הפיקטיביות על כל עולמו של האדם הוא שהיא הובילה מעצמה וכמהלך טריוויאלי מן הפיקטיביות של האפרירי אל הפיקטיביות של טבע האדם ומהותו. שהרי גם אלו אינם אלא אידיאות נוספות של התבונה בלבד. טבע האדם ומהותו הם לכן אידיאות ריקות, רגולטיביות בלבד, וכפיקציות גרידא הן ניתנות לעיצוב על פי צרכינו. כאן נוצקה אחת מאבני היסוד של מה שייקרא בעתיד הפתרון הסופי.

בשלב הנוכחי זה היה רק צידוקו הסופי של קאנט למוסריות, כלומר למה שהוראה כמערכת הפיקציות (המושגים והאידיאות והעקרונות) הנדרשת כדי להשיב לשאלה - מה על האדם לעשות? ליד הפיקציה של האדם כ"תכלית בפני עצמה" בציווי הקטגורי, בנה עתה קאנט פיקציה נוספת, של עולם המאוכלס רק ע"י תכליות-בפני-עצמן כאלו, כלומר, תבונות טהורות, ולפיקציה זו הוא קרא "ממלכת התכליות". דרכה פתר את הבעיה הקשה והמרה ביותר העומדת בפני כל אתיקה שהיא, והיא אפשרותו של חופש הרצון בעולם של סיבתיות חמורה. ללא חופש כזה אין משמעות למוסר, אך ללא סיבתיות חמורה אין אפשרות למדע, ופתרונו של קאנט היה זה: מכיוון שגם עקרונות המדע ועמם מושג ההכרח הסיבתי אינם אלא פיקציות, אין מעתה מניעה להנהיג לידם עוד מערכת פיקציות שבמרכזה הרצון החופשי, שהוא אוטונומי ומחוקק לעצמו את כל חוקי המעשה שלו. ניתן

קאנט וקללת האפריורי

קיומו של הציווי המוסרי (שהיא הגזירה היחידה שלא זו בלבד שראה כתקפה לוגית, אלא גם היחידה שאין לה לדעתו גם הפרכה תקפה באותה מידה). בקיצור נמרץ אומרת הגזירה הזו שמתוך קיומו המוכח כבר של הציווי המוסרי אצל האדם (עד כמה שהוא תבוני) נובעת ה"דרישה" לאפשרותו של אושר ה"מגיע" לאדם שמוסריותו תלך ותתממש ע"י חתירתו הבלתי פוסקת אל "הטוב העליון". זוהי שוב דרישה לוגית, פוסטולאט, לאפשר שהתבונה אכן תהיה מעשית, כלומר, שתכוון את הרצון האנושי בעולמו הפיזי. חייבת לכן להיות התאמה בין העולם הפיזי הזה שבו פועל האדם לבין אפשרותו של האושר המוסרי הזה, כלומר אושר פרופורציוני למאמץ למוסריות. אך הדבר היחיד המסוגל ליצור התאמה כזו של העולם כולו לאפשרות האושר המוסרי הוא אלוהים. ומכיוון שהדרישה לאושר נובעת מתוך קיומו הוודאי של הציווי המוסרי, הרי שקיומו של אלוהים נובע גם הוא ממנו. ולכן "הכרח הוא מבחינה מוסרית להניח את מציאותו של אלוהים" (בת"מ: 119). וכך נערמו להן אידיאות התבונה האלו זו על זו ונארגו זו לתוך זו ויצרו להן עולם פיקטיבי של תכליות בפני עצמן, עולמות-כשלעצמם, חירות הרצון, הצו המוסרי, נצחיות הנפש, ואלוהים הדואג להרמוניה בין הטבע הפיזיקאלי לבין מוסריותו ואושרו של האדם.

אפשר היה לבטל את כל זה כקוריוז הזוי בתולדות המחשבה הפילוסופית, לולא היתה זו למעשה הבשורה המוסרית של קאנט בלבושה הניהיליסטי הסופי - אין במדע, כשם שאין במוסריות ובחירות ובנצחיות הנפש ובקיום אלוהים, שום ממשות, כי כל אלה אינם אלא יצירי-שכל, פיקציות בלבד, אשר האדם "דורש" מעצמו להאמין בהן תוך ידיעה מלאה ותבונית שזו תהיה אמונה ב"לא-דבר".

מן האפריורי אל השואה

השלב הגורלי הראשון בתוך מפעל ענק זה של קאנט לבניית צידוק פילוסופי מדוקדק לכל חשיכה תרבותית אפשרית בעתיד היה מאמצו לשתול אותה בלב מהותה של התבונה וכך להוכיח את מעמדה כהכרח אפריורי. מעמד זה, המאפיין החשוב ביותר גם של דעות קדומות ואמונות תפלות, פירושו הוא שמושגים ודעות מסויימים הם עניין השייך בהכרח לטבע האדם. השלב הגורלי השני היה רעיון הפיקטיביות של האפריורי ולכן גם של טבע האדם. שני צעדים אלו יצרו את הבסיס המושגי לתורת הגזע של המאה ה-20, מכיוון שהם אפשרו את הרעיון שטבע האדם הוא מערכת מושגים ורגשות מלאכותיים ומעוצבים

עמנואל קאנט ו"ביקורת התבונה הטהורה"

זהו כמובן סוג מיוחד של אמונה, שבה האדם חייב להיות שרוי בתוך מודעות לכך שאלו אינן אלא פיקציות שהוא המציא, אך גם לדעת שעליו להאמין בהן כאילו היו ממשויות אובייקטיביות כדי שיהיה לו עניין ("אינטרס") כלל לפעול בהתאם להן. הוא חייב לדעת שעליו לתכנן את עצמו להאמין בהן. קאנט לא נבהל מן הסכיופרינה התבונית והרגשית הנדרשת כך מן האדם כדי לממש את המוסריות, ובהצגתו המדוקדקת את תורת המוסר הזה, שלה מוקדשת ה"ביקורת" השנייה, הוא אף הרחיב את אזור הפיקציות הנדרשות לצורך תחזוקת החיים המוסריים.

כאן הוא פרש בפרוט ודקדנות את טיעונו שוודאות המוות וסופיות החיים ממלאות את האדם יאוש בחתירתו אל עבר "הטוב השלם" או השלמות המוסרית, ועל כן הכרחי עבורו להציב "פוסטולאט", הקובע את המשכיותם של החיים אחרי המוות ולכן את נצחיות הנפש. הצבת פוסטולאט (מושג שנלקח מן הגיאומטריה של אוקלידס, שם הוא משמש כמקביל למה שקרוי היום "אקסיומה") זה היא התכמון העצמי העליון, ההחלטה לאמונה בפיקציה הידועה ככזו. לכך הוא קרא "אמונה תבונית" (בת"מ: 136), משום "שהטוב הגבוה ביותר הוא באפשר מבחינה מעשית רק בהנחה הקודמת של אלמותה של הנפש" (בת"מ: 117).

ולמרות שהסביר שמושג ה"ציווי להאמין" הוא מושג ריק ומציין "דבר שאינו-דבר" (בת"מ: 137), כלומר, ש"האמונה התבונית" היא רק פיקציה נוספת, הוא לא הסתפק בכך, והמשיך ובנה באותו הינף גם גזירה מדוקדקת לקיומו של אלוהים מתוך

הלאומי והגזעני תוך מודעות מלאה לפיקטיביות שבבסיסו. על פי דגם זה עיצבו הנאצים את הלאומיות החדשה שלהם, את האפריורי של הדם והאדמה, ועיגנו אותו במורשתם הטבטונית הקדומה, ולחלופין במוצאם הארי הטהור. כאן הומצאה הפיקציה שטוהר הגזע הוא למעשה הערובה לטוהר המטען האפריורי שמביא עמו אדם לעולם עם היוולדו, ועל טהרתו של מטען אפריורי זה יש לשמור כנגד שיכחה, התבוללות, וסתם זיהום סביבתי. גירוש והשמדת עמים שכנים, שהם תמיד מקורות ההשחתה הזו של האפריורי הלאומי, הם מסקנה אפשרית אחת.

אחד המשפיעים ביותר על הגזענות הנאצית היה בוגר האסכולה הניאו-קאנטיאנית של מרבורג - האנגלי האוסטון צ'מברליין, חתנו ומעריצו של וגנר. בנוסף לספרו הגדול על קאנט הוא כתב גם היסטוריה תרבותית של המאה ה-19 שבה הוא הדביק את האנטישמיות של וגנר לגזענות של ניטשה ויצר מהם שיקוי שהשפיע ישירות ובעוצמה על היטלר (שהודה רק בווגנר כמקדימו), הימלר, אלפרד רוזנברג ויוליוס שטרייכר, לא רק בדבר רעיון האימפריה הנאצית אלא גם בדבר האידיאולוגיה הגזענית ורעיון הפתרון הסופי ("החזרה והחלוצ" של הרייך השלישי, אביה של רוחנו", תאר יוזף גבלס ביומנו את צ'מברליין). והנה כמוטו הפרק הפותח את הצגתה של תורת הגזע שלו הוא הביא את הציטוט הבא:

המהווים, למרות זאת, תכונה מולדת ותורשתית, עניין מעין-גנטי של המין האנושי.

מבלי שקאנט יאמר זאת בפרוש, יהפוך האפריורי החבוט הזה תוך זמן קצר מנכס אינטלקטואלי מולד של המין האנושי כולו, לנכס המוטבע ע"י התניית החינוך וההיסטוריה לחלקים מקריים של המין האנושי, ובכך קאנט עיצב - ללא כוונת זדון, כמובן - את הקוד האינטלקטואלי לבנייתה של הלאומנות והגזענות. למרות שהוא כתב מילים נדיבות ואצילות רבות על התנאים לשלום נצחי ומנה ביניהם את הגלובליזציה של החברה האנושית כולה לרפובליקה גדולה אחת והתכוון להופיע כהומניסט אמיתי, השפעתו המכרעת היתה אחרת. רעיון הלאומיות, כאוסף של אמונות ומסורות ומנהגים הרוכש את תקפותו אך ורק מכך שהוא עובר במין הורשה גנטית-תרבותית במשך תקופה ארוכה, הפך לנצר מובהק של אמונות הצידוק הכפול של האפריורי. ראשית רעיון הלאומיות יצודק משום שהוא אפריורי, כלומר, משום שהוא קודם לניסיון ולכן הוא מהווה חלק מטבעה ומהותה של החברה. ושנית הוא יצודק משום שהוא אינו אלא פיקציה נחוצה לעונה הזו (ואח"כ נראה). ולכן אם אכן זהו אופן הקיום הכפול של האפריורי האנושי (כפי שקאנט טען), אין טעם מדוע לא יתקיים כך בדיוק גם אפריורי לאומי, או שבטי, או שכונתי, או משפחתי, או גזעי.

בסוף המאה ה-19 הכריז הפילוסוף הגרמני וילהלם וינדלבנד: "למעשה, כיום אנו כולנו קאנטיאנים". הוא עמד אז בראש פלג אחד בגרמניה של תנועת ה"חזרה לקאנט", אשר שניים מאנשיו היו מייסדי הסוציולוגיה המודרנית מקס ובר וההיסטוריון פרידריך מיינקה, ואלו הפכו את האפריורי של קאנט לקטגוריה היסטורית וסוציולוגית המסמנת את המורשת (המולדת והנכנית בהתניה תרבותית) של קהילות מצומצמות כמו המשפחה, השבט, העם. הפלג האחר של הניאו-קאנטיאנים, אשר מרכזו היה במרבורג (ומנהיגו היה היהודי הרמן כהן), הדגיש את האופי הפיקטיבי של האפריורי, וממנו יצא ארנסט קסירר (יהודי גם הוא), אשר הציע לראות את כל התרבות כהיסטוריה של "צורות סמבוליות", הכינוי שמצא לפיקציות הקאנטיאניות, מה שיתגלגל במהירות לביטוי המאפיין כל כך את מחשבת ימינו - "המיתוס" (של המדע, של האמנות, של המדינה, של האדם, של הכול). לחיבורו של האידיאולוג הראשי של הנאציזם, אלפרד רוזנברג, הוא קרא "המיתוס של המאה ה-20", ובו הוא הסביר ש"רק המיתוס וצורותיו הינם חיים באמת." "התנועה הניאו-קאנטיאנית היתה ההכנה המושגית והפילוסופית לצידוקו השלם של הטירוף

* ראו ביתר הרחבה על רוזנברג וכן על לפיתת החנק של האקטואליזם הקאנטיאני של התפתחות המדע המודרני בספרי "שלוש מהפכות קופרניקניות" (1999, זמורה ביתן ואוניברסיטת חיפה)

קאנט וקללת האפריורי

אני יודע היטב, כמו כל האינטלקטואלים החכמים להפליא האלה, שמבחינה מדעית אין דבר כזה, גזע. [...] אך אני כפוליטיקאי זקוק למושג שיאפשר לבטל את הסדר שהתקיים עד כה על בסיס היסטורי ולהשליט בכוח סדר חדש ולא-היסטורי לחלוטין, וכמו כן עלי לספק לו בסיס אינטלקטואלי. (ראושנינג, "היטלר מדבר": 229)

לפני שנים רבות הזדמן לי לבקר בבית אחוזה קטן מאבן אפורה בוולסטורפ ליד גרנטהם במחוז לינקולנשר שבאנגליה. נכנסים אליו דרך דלת צרה ונמוכה, ומשם מטפסים במדרגות צרות לחדרי השינה בקומה השנייה. בחדר שמשמאל, שבו נולד ניוטון ב-1642, נקבעה מעל האח טבלת-אבן, ועליה חקוקות שתי השורות שחיבר אלכסנדר פופ ב-1734, שבתרגום חפשי אומרות כך:

הטבע וחוקיו היו שרויים בחשכת הלילה;
ויצו אלהים, יהי ניוטון! - והכול היה אורה.

לו היה פופ עדיין בחיים חמישים שנה אחרי כן, סביר שהיה מוסיף עוד שורה:

אך אז ציווה השטן, יהי קאנט! - והכול החשיך
כבראשונה.

זאב בכלר הוא פרופסור אמריטוס לפילוסופיה של המדע במכון כהן באוניברסיטת ת"א. מחברו של "שלוש מהפכות קופרניקניות" וסבא של כרמל

כך אנו יכולים לשפוט בסבירות שערבוב הגזעים (אשר נגרם עי כיבושים גדולים) אשר בהדרגה מבטל את טבעיהם הטיפוסיים, נראה שאינו מועיל לגזע האנושי - למרות כל ההתיימרות לנדיבות לב. (צ'מברלין, "ייסודות המאה ה-19", כרך 1: 258)

אלא שציטוט זה לקוח מתוך הרצאותיו של קאנט על אנתרופולוגיה, הרצאות שנשא כל שנה במשך כל שנות הוראתו (אנתרופולוגיה: 236), אולי משום שהאנתרופולוגיה היתה מיועדת להוות את תשובתו למה שהוא ראה כשאלה המרכזית של הפילוסופיה - מהו האדם?

חיבור קטלני זה בין פיקציה ו"אמונה תבונית" היה משהו שיהדות גרמניה לא הבינה, ולכן גם לא היתה מסוגלת לראות שכל רעיונות החזרה אל האותנטיות והאפריורי של הלאום נתפשו ע"י מנהיגי הנאציות כ"אמונה תבונית", כפיקציה גרידא של התבונה המעשית, ולכן כמכשיר רגולטיבי בלבד שאיפשר להם להמציא לעצמם את האידיאות ש"נדרשו" (כמו הפוסטולאטים של קאנט) לצורך בניית האידיאה (ולכן האידיאולוגיה) של הגזע הגרמני. אולי כתוצאה מכך לא יכלה יהדות גרמניה גם לתפוש שהשמדת עמים יכולה להוות ביטוי לחובה מוסרית לממש איזה אפריורי שנבחר כפיקציה גרידא, ומתוך ה"דרישה" ל"אמונה תבונית" הפך לדוגמה מכוננת של האומה הגרמנית המתחדשת. בשיחה שהתקיימה עם אחד ממקורביו הסביר לו היטלר כך:

מקרא - קיצורי שמות המקורות

הקדמות = ע. קאנט - הקדמות לכל מיטאפיזיקה בעתיד שתוכל להופיע כמדע (מגנס, האוניברסיטה העברית, תשי"ז)
הנחת = ע. קאנט - הנחת יסוד למטפיזיקה של המידות (מגנס, האוניברסיטה העברית, תשי"ז)
בת"ט = ע. קאנט - ביקורת התבונה הטהורה (מוסד ביאליק, תשי"ג)
בת"מ = ע. קאנט - ביקורת התבונה המעשית (מוסד ביאליק, תשמ"ו)
בכ"ש = ע. קאנט - ביקורת כוח השיפוט (מוסד ביאליק, תשמ"ד)

